

DOI:10.26104/NTTIK.2023.57.29.074

Акматава Т.А.

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ
ТАБЫШ ЖӨНДӨМӨСҮ

Акматава Т.А.

ВИНИТЕЛЬНЫЙ ПАДЕЖ В КЫРГЫЗСКОМ
И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

T. Akmatova

ACCUSATIVE CASE IN KYRGYZ
AND UZBEK LANGUAGES

УДК: 81.36:881.2-2

Грамматикалык жөндөмөлөрдүн ичинен табыш жөндөмөсү кыймыл-аракет багытталган объектини көрсөтөт. Кыргыз тилиндеги сингармонизм мыйзамына ылайык бул жөндөмө мүчө 16 вариантта өзгөрөт. Бул жөндөмө мүчө сүйлөмдө кээде сакталып айтылса, кээде сакталбай да айтыла берет. Табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү төмөнкү учурларда сакталат: бул жөндөмөдөгү сөз өзгөчө логикалык басым менен айтылса, энчилүү аттар табыш жөндөмөдө турса, ат атоочтор да табыш жөндөмөнүн мүчөсүн алган болсо жана табыш жөндөмөдөгү сөз менен аны башкарган этиш катар келбей ортолорунда башка сөздөр келип, бири-биринен обочо турса алардын ортосундагы синтаксистик байланышты сактоо максатында сакталат. Ал эми төмөнкүдөй учурларда сүйлөмдө табыш жөндөмөдө турган сөз өзүн башкарган этиштин жанынан орун алса, бул жөндөмөдөгү сөз логикалык басым менен айтылбаса жана ал билдирген зат конкреттештирилбей, жалпы, үстүртөн колдонулса, ырларда муундун саны ашып кетпесин үчүн да жөндөмөнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылат.

Негизги сөздөр: табыш жөндөмөсү, жөндөмө мүчөсү, объект, сакталган учур, сакталбай айтылышы, таандык жөндөлүшү, сингармонизм.

Среди грамматических падежей винительный указывает на объект, на который направлено действие. Согласно закону сингармонизма в кыргызском языке этот падеж изменяется в 16 вариантах окончаний. Этот падеж иногда сохраняется в предложении, а иногда даже не сохраняется. Окончание винительного падежа сохраняется в следующих случаях: если слово в этом падеже произносится с особым логическим акцентом, если местоимения находятся в падеже, если местоимения также находятся в падеже, и если между словом в винительном падеже и глаголом, управляющим им, не идут в ряд другие слова, изолированные друг от друга, синтаксическая связь между ними сохраняется в целях хранения. В следующих случаях, если слово, стоящее в винительном падеже, стоит рядом с глаголом, которым оно управляет, если слово в падеже не произносится с логическим ударением и выражающий его предмет не конкретизирован, а употребляется в общем, поверхностном виде, окончание падежа также опускается, чтобы избежать превышения количества слогов в стихах.

Ключевые слова: винительный падеж, падежное окончание, объект, сохраненный случай, несохраненное произношение, принадлежное склонение, сингармонизм.

Among grammatical cases, the accusative indicates the object to which the action is directed. According to the law of synharmonism in the Kyrgyz language, this case changes in 16 endings. This

case is sometimes preserved in the sentence, and sometimes it is not even preserved. The ending of the accusative case is preserved in the following cases: if the word in this case is pronounced with a special logical accent, if pronouns are in the case, if pronouns are also in the case, and if other words isolated from each other do not go in a row between the word in the accusative case and the verb controlling it, the syntactic connection between them are stored for storage purposes. In the following cases, if the word in the accusative case stands next to the verb it controls, if the word in the case is not pronounced with logical emphasis and the object expressing it is not specified, but is used in a general, superficial way, the ending of the case is also omitted to avoid exceeding the number of syllables in the verses.

Key words: accusative case, case ending, object, preserved case, unsaved pronunciation, proper declension, synharmonism.

Кыргыз тилинде табыш жөндөмөсү кыймыл-аракет багытталган объектини көрсөтүп, кимди?, эмне-ни? деген суроолорго жооп берип, 16 вариантта өзгөрөт. Ал эми Орхон-Энесай эстеликтеринде табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү үч түрдүүчө жолугат:

Зат атоочтордон кийин -ыг, -и, -г: йышыг (жышты), үгүзиг (үгүздү, сууну);

Ат атоочтон кийин -ны, -ни: бу+ны, а+ны;

Таандык мүчө уланган сөздөрдөн кийин -ын, -ин, -н йегиним+ин (жээнимди), атым+ын (атымды), алпы+н (алпын) [1, 180-б.].

Табыш жөндөмөсүнүн байыркы -ыг, -иг мүчөлөрү азыркы түрк тилдеринде сакталган эмес. Ал эми -ы, -и формалары азыркы огуз тобундагы (түркмөн, азербайжан, гагауз, түрк) тилдерде колдонулса, -ны, -ни формасы кыпчак тобундагы (кыргыз, казак, каракалпак, татар, башкыр, өзбек, уйгур) тилдерде жана алтай, тува, хакас тилдеринде колдонулат.

Бул жөндөмө тууралуу Х. Карасаев: Илик же таандык жөндөмөдөн айырмаланып табыш жана башка жөндөмөлөр этиш менен башкарылган жөндөмөлөр болуп эсептелип, баяндоочту түз же кыйыр толуктап турат дейт да жөндөмөсүнүн мүчөсү таандык мүчөлүү сөздөргө уланган учурда акыркы үндүүсү түшүп каларын (аты+ы+ны=атын же бала+ныкы+ны = баланыкын) белгилейт [2, 28-б.].

Өзбек адабий тилинде да табыш жөндөмөсү (тушум келишиги) -ны мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат. Бирок башка жөндөмөлөр сыяктуу эле

й-чыл жана ж-чыл говорлордо айырмачылыктарга ээ.

Табыш (тушум) жөндөмөсү тууралуу өзбек окумуштуусу С. Усмонов мындай дейт: «Шу келишикдаги одан англашилган предмет иш-харакатни ўзига олганлигини ифодалайди. Бу келишикдаги от предмет маъносини англагиб кимни?, нимани? сўрактаридан бирига жавоб бўлади: Лолани чакир (Лоланы чакыр)» [3, 92-б.].

Кыргыз тилинде да башка тилдердегидей эле, табыш жөндөмөдөгү сөздөр кээде мүчөлүү, кээде мүчөсүз айтыла берет. Окумуштуулар көбүнчө төмөнкү учурларда табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү сакталарын белгилешет:

1) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз өзгөчө логикалык басым менен айтылса: Ишти бүтүрүп салдым.

2) Ошондой эле энчилүү аттар табыш жөндөмөдө турса: Токтолул Алымканды көрүүгө шашты.

3) Ат атоочтор да табыш жөндөмөнүн мүчөсүн алган болсо: Эми мени эптеп кийиндиргиле.

4) Табыш жөндөмөдөгү сөз менен аны башкарган этиш катар келбей ортолорунда башка сөздөр келип, бири-биринен обочо турса да алардын ортосундагы синтаксистик байланышты сактоо максатында: Женем нанды азыр алып келет.

5) Аягына таандык мүчө уланган зат атоочтор табыш жөндөмөсүндө турган болсо: Байдын малын аяба, суктун чайын аяба (макал).ж.б.

Ал эми табыш жөндөмөнүн мүчөсү кээде сүйлөмдөрдө сакталбай деле калат. Анын кандай учурларда сакталбай калары тууралуу окумуштуулардын төмөнкүдөй пикирлери бар:

1) Сүйлөмдө табыш жөндөмөдө турган сөз өзүн башкарган этиштин жанынан орун алса: Бир аздан кийин балык бышырып жейбиз.

2) Табыш жөндөмөдөгү сөз логикалык басым менен айтылбаса жана ал билдирген зат конкреттештирилбей, жалпы, үстүртөн колдонулса: Бүгүн биздин огордго да картошка тигебиз.

3) Кээде сүйлөм ичинде бир өңчөй тике толуктоочтор болсо, табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү эң аякы толуктоочко гана жалганып, калгандары мүчөсүз айтылат: Кийиз, шырдак, жууркандарын жайып койгон.

4) Ырларда муундун саны ашып кетпесин үчүн да табыш жөндөмөнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылат: Ат ордуна жабыла автомобиль мингизди [4, 297-б.].

Окумуштуулар кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү сүйлөмдө сакталбай калган учурда анын милдетин атооч жөндөмөсү да аткарып каларын да белгилешет. «Когда речь идет о конкретном объекте, выделялись из числа прочих ему подобных, для выражения дополнения употребляется винительный падеж; в тех же случаях, когда речь идет об абстрактном объекте, не выделяемом из числа ему подобных, когда речь идет о родовой категории предметов или

неопределенной массе вещества, то употребляется основной падеж» [2, 29-б.]. Жогорудагы пикирин илимпоз «мен бул китепти окудум» же «мен китеп окудум» деген мисалдардын негизинде биринчисинде кеп конкреттүү бир китеп жөнүндө болуп жатса, экинчисинде конкреттүү бир китепти эмес жалпы жонунан эле китеп окуганын билебиз деп түшүндүрөт.

Өзбек адабий тилинде да бул жөндөмөдөгү сөздөрдүн мүчөсү айрым учурларда сакталып, кээде сакталбай да айтыла берет да белгилүү табыш жөндөмөсү (тушум келишиги), белгисиз табыш жөндөмөсү (тушум келишиги) деп эки түрдүү колдонулат. Эгерде сүйлөмдө -ны мүчөсү толук сакталса, анда белгилүү табыш (тушум) жөндөмөсү деп аталат. Мисалы: Китобни ол (Китепти ал). Ал эми -ны мүчөсү түшүрүлүп колдонулса белгисиз тушум келишиги (табыш жөндөмөсү) деп аталат. Кызлар пахта терагирлар (Кыздар пахта теришет) [3, 92-б.].

Кыргыз тилинде табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү сүйлөм ичинде дагы кайсы учурларда сакталбасы тууралуу төмөнкүдөй да пикирлер бар:

1) абстракттуулук маани басымдуулук кылып, табыш жөндөмөдөгү сөз этиш менен жанаша айтылганда: мал багуу, ыр жазгыла.

2) табыш жөндөмөнүн мүчөсү бир өңчөй мүчөлөрдүн эң акыркысынан башкаларында түшүрүлүп айтылат: тоо, токой, талааларды басып өттүк [5, 72-б.].

Бул жөндөмө мүчөсү кыргыз тилинин говорлорунда колдонулушу боюнча айырмачылыктарга ээ. Алсак, колуну, көзүнү ж.б.. Ушул айырмачылыктарды Б.М. Юнусалиев: «Табыш жөндөмөдө адабий тилдеги **-н** мүчөсүнүн ордуна ичкилик говорлорунда **-ны (-ну, -ни, -нү)** колдонулат, б.а, бул арадагы айырма үнсүз **-н** мүчөсүнөн кийин үндүү тыбыштын пайда болушунда. Мисалы, Жаман өзүнү билвейт, жакшыны көзүгө илбейт» деп түшүндүргөн.

Өзбек тилинде бул жөндөмөнүн мүчөсү й-чыл жана ж-чыл говорлордо эки башка колдонулат. Ж-чыл говорлордо табыш (тушум) жөндөмө мүчөсүнүн колдонулушу төмөнкүчө:

Үндүүлөрдөн сон: жоон үндүүлөрдөн кийин +ны (атаны)

Ичке үндүүлөрдөн кийин-ни (энени) ошондой эле уңгудагы үндүүлөгө карай -ну, -нү болуп да өзгөрөт. Мисалы, козуну, түлкүнү.

Үнсүздөрдөн сон: каткалаң үнсүздөрдөн кийин -ты (атты), -ти (итти) жумшак үнсүздөрдөн кийин-ды (тавды),-ди (элди) ошондой эле уңгудагы үндүүлөргө карай -ту, -тү, -ду, -дү болуп өзгөрүүсү мүмкүн [6, 145-б.].

Ал эми й-чыл говорлордо ж-чыл говорлордон айырмаланып табыш (тушум) жөндөмөсү -ны, -ды, -ты мүчөлөрү менен да уюшулары изилдөөлөрдө көрүндү. Мисалы, Андижан говорунда сен башьинь

таргасан//ад.т.сен бошингни торгасан; Ташк. гов. баллань чакыр//ад.т. болаларни чакир ж.б.

Й-чыл говорлордун ичинен Ташкент говорунда (шевасида) табыш (тушум) жөндөмөсү уңгудагы же негиздеги үнсүздөргө карай бир канча ассимиляциялык формага ээ болот:

п (< б,ф)+-ни >п+-пъ - каппъ, кътапъ//ад.т. копни, китобни

к (< г)+-ни >к+-къ – таккъ//ад.т. токни

з +-ни >з +-зъ – кўзъ, тузъ//ад.т. кўзни, тузни ж.б. [Ш. Шоабдурахмонов, 1978:146]

Жогорудагыдай эле өзгөрүш Наманган говорунда да жолугат алсак, Шу бълан каллъ чакырды. Бул сүйлөмдө табыш жөндөмө мүчөсү н тыбышы түшүп колдонулду.

И. Абдувалиев табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөмдө ар кандай грамматикалык маанилерди билдирерин төмөнкүдөй мисалдардын негизинде белгилейт:

1) Сүйлөмдөгү кыймыл-аракет тике багытталган затты (объектини) билдирет: Төртүнчү күнү Беш-мойнокту ашып, Апактын белине чыктык.

2) Төл жана бөтөн сөздө айтылганда табыш жөндөмөсү кээде кыймыл-аракетти аткарган тарапты (логикалык субъектини) да билдирет: Канчалык асыраган менен карышкырды кишиге кол салбайт деш кыйын.

3) Сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин бүтүндүн бир бөлүгүнө багытталгандыгын билдирет. Бул учурда дайыма илик жөндөмөсү менен айкашып келет: Ээрдин кашын бекем кармап келатты.

4) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз карай, көздөй деген жандоочтор менен кошо айтылып, багыт маанисин билдирет: Өрүктүдө жаттыңар. Өйүздү көздөй аттыңар [5, 72-б.].

Табыш жөндөмөсүндөгү сөз кээде кыймыл-аракеттин таасиринин натыйжасында пайда болгон объектени билдирсе, кээде кыймыл-аракеттин таасири астында касиетин өзгөрткөн же жок болуп кеткен да объектени билдирет. Куруучулар аскер кызматкерлеринин үйлөрүн курду. («Кыргыз Туусу») Кайран гана эргүлүм казан тамакты өзү түгөттү. (Элдик фольклор).

Табыш (тушум) жөндөмөсү өзбек поэзиясында -н мүчөсү менен да уюшулат. Бирок мында -н мүчөсү жалганган сөздөн мурда таандык мүчөсүн алган сөз болушу зарыл. Дал ушул учурда жөндөмө формасы кыргыз тилине окшош өзгөрүүгө учураган. Иккита чанокнинг пахтасын олсанг, энг ози бир галтак чайрон йип бұлур (Эки чанактын пахтасын алсан, аз дегенде бир түрмөк жип болор) [3, 92-б.].

Мындан сырткары да бул жөндөмөдө турган сөздөр өлчөм-мейкиндик маанисиндеги объектени, сан өлчөмдүк объектени, кыймыл-аракеттин бүтүн нерсенин бир бөлүгүнө жумшалганын, бир орундан

экинчи орунга которулган затты туюндурат.

Жогорудагы пикирлерге таянсак табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганган сөз кыймыл-аракет тике багытталган объектени көрсөтүп, бир нече грамматикалык маанилерди билдирип, сүйлөмдө түшүрүлүп да, сакталып да кездешет.

Эки тилдеги табыш жөндөмөсү (тушум келишиги) боюнча жыйынтыктар.

Кыргыз тилиндеги **табыш** жөндөмөсү кыймыл-аракет тике, түздөн-түз багытталган объектени көрсөтүп, сүйлөмдө тике толуктоочтук милдет аткарат. Бул жөндөмөнүн мүчөсү кыргыз адабий тилинде жана ичкилик говорунан башка говорлордо окшош жалганса, ичкилик говорунда -ны, -ну, -нү, -ни түрүндө колдонулат. Мисалы, Уккусу келет Малика, баласынын үнүнү (Барпы). «Бул айырма үнсүз -н мүчөсүнөн кийин үндүү тыбыштын пайда болушунда» - дейт окумуштуу Б.М. Юнусалиев [7, 231-б.].

Кыргыз тилинде да көпчүлүк түрк тилдери сыяктуу эле табыш жөндөмө мүчөсү төмөнкү учурларда түшүрүлүп айтылат;

- 1) Табыш жөндөмөдөгү сөз этиштен мурун келсе;
- 2) Белгисиз (абстракттуу) зат болсо;

3) Сүйлөмдө бир өңчөй тике толуктоочтор болсо стилдик ыкма катары мүчөсүз айтылат.

Ал эми табыш жөндөмөнүн (тушум келишиги) мүчөсү -ны өзбек адабий тилинде да кыргыз тилиндегидей кээде түшүрүлбөй, кээде түшүрүлүп айтылат. Эгерде жөндөмө мүчө сүйлөмдө сакталып айтылса, *белгилүү тушум келишиги* деп аталат. Мисалы, Биз **чойни** саат саккизда ичдик. Түшүрүлүп айтылса, *белгисиз тушум келишиги* деп аталат. Мисалы, Биз саат саккизда **чой** ичдик. Бул жөндөмө мүчөсү өзбек говорлорунун айрымдарында кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөсүнө окшош варианттарда да өзгөрөт. Ж-чыл говорлордо тушум келишигинин мүчөсү кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүндөй варианттарга ээ болсо, ал эми өзбек адабий тилинде жана й-чыл говорлордо андай варианттарга ээ эмес. Икон, Карабулак говорлорунда үндүүлөрдөн кийин -ынг, -инг формасында да (атанынг, тепанинг) жалганат.

Кыргыз адабий тилинен айырмаланып говорлордо (ичкилик говорунда) 3-жактын таандык мүчөсүнөн кийин табыш жөндөмөнүн мүчөсү уланганда Орхон-Энесай эстеликтериндегидей эле баласыны, кызыны болуп өзгөрүүсүн окумуштуу Б.М. Юнусалиев тектеш огуз жана карлук тобундагы тилдердин таасири деп эсептейт (2013) да бул жөндөмө мүчөсүнүн байыркы эстеликтерде да дал ушундай жолукканы тууралуу маалымат берген эмес.

Бул жөндөмө мүчөсү өзбек тилинин й-чыл говорлорунда (көпчүлүк учурларда Ташкент говорунда) илик жөндөмөсүнүн ордуна колдонулушун байкадык мисалы, **корасини кўрсатмай кетди**. Ушундай эле

фонетикалык омонимия ичкиликтердин айрым өкүлдөрүнүн, Фергана жана Наманган областында жашаган кыргыздардын да говорлорунда кездешет. Мисалы: Илгери кызды көчүргөндө кызды башыны кучактап ырдачу эде (Ферг.говору), Даракты бооруга конуп алып...(Намг.говору) ж.б.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз тилиндеги табыш жөндөмө менен өзбек тилиндеги тушум келишинин диалект, говорлордогу өзгөчөлүктөрүн эске албаганда адабий тилдеги туюнткан семантикасы дээрлик окшош. Сүйлөмдө аткарган кызматы да бирдей. Кыймыл аракет багытталган объектинин түрдүү абалдарын көрсөтөт. Ошентсе да эки тилдин бир ареалдык алкактагы говорлорунда бул жөндөмө мүчөсүнүн таандык мүчөлүү сөздөн кийин колдонулушу, айрыкча 3-жактын таандык мүчөсүн алган сөздөргө

жалганган учурлары Орхон-Энесай эстеликтериндеги жөндөлүшкө окшоштугу кыргыз тилинин жөндөмө мүчөсүнүн байыркылыгынан кабар берет.

Адабияттар:

1. Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы кыргыз жазуусу. - Бишкек, 2001. -180-б.
2. Карасаев Х. Семантика падежей в киргизском языке. - Фрунзе, 1944, 28-29-бб.
3. Усмонов С. Узбек тили. - Ташкент, 1978. - 92-93-бб.
4. Азыркы кыргыз адабий тили (АКАТ). – Б., 2009. - 297-б.
5. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008. 69-70-бб.
6. Шоабдурахманов Ш. Узбек адабий тили ва узбек халк шевалари. -Ташкент, 1962, 145-147-бб.
7. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. - Бишкек, 2013. – 234-б.